

кайталангыстыгын, адам тагдырынын татаалдыгын оргуштаган сезимдер, ашкере көркөм каражаттар аркылуу эмес, же болбосо, арман-күйүткө чөккөн ойлор менен эмес, а карагаттай көзү менен жалооруй караган кыздын ичти тызылдатып кеткен көз карашын эскерүү аркылуу эле таасын ачып берип койгон.

С. Жусуев адамды арманга чөмүлткөн сүйүүнү пессимистик маанайда эмес, жайдары, жаркын маанайда баяндайт. Адабияттагы мындай эстетикалык дүйнө тааным – дүйнөнүн классикалык картинасын түзөт, башкача айтканда, болмуш бирдиктүү, тариздүү, маани-маңыздуу кабыл алынат, ал эми андай болмуштагы адам да жашоого үмүттүү жаркын карайт [10].

Жыйынтык

С.Жусуев лирикасында көз алдыга тартылган элестүү, таасирдүү образдарды жаратууга жетишкен. Анын бир эле ырынын мисалында түрдүү композициялык планды иштеп чыга алганына да күбө болдук. Акындын көркөм сөз каражаттары менен кынтыксыз иштегени, адабиятчылар текши белгилегендей, ыр жазуу техникасын мыкты билгени анын чыгармачылык чеберчилигинин өзгөчөлүгүн айгинелейт.

Адабияттар тизмеси:

1. Андреев, А.Н. Метафора как поэзия. <https://libr.msu.by/bitstream/123456789/7380/1/950s.pdf> 23.05.2022.
2. Артыкбаев, К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы[Текст]: студ. окуу китеби / К.Артыкбаев. – Бишкек: Турар, 2015. - 656 б.
3. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / сост. С.Г. Бочаров, примеч. С.С. Аверинцев, С. Г. Бочаров. - М.: Искусство, 1979. - 423 с.
4. Белинский, В. Сочинения Александра Пушкина [Текст] / В.Белинский. – М.: Худож. лит., 1985. – 560 с.
5. Жумакадырова, К. Сөз чебери [Текст] / К.Жумакадырова. – Бишкек, 2012. – 144 б.
6. Жусуев, С. О, анда көктөм эле [Текст] / С.Жусуев.- Бишкек, 2004.
7. Жусуев, С. Тандалмалар: Тандалган ырлар жана поэмалар [Текст] / С.Жусуев // (С.Эралиевдин баш сөзү менен чыккан) – Ф.: Кыргызстан, 1975. – 491 б.
8. Ибраимов, О. История кыргызской литературы XX века: (том второй) [Текст]: учебник. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – 512 б.
9. Өмүрзакова, Н. Адабият таануу илиминин айрым маселелери [Текст] / Н.Өмүрзакова. – Бишкек, 2014.
10. Хализев, В.Е. Наследие М.М. Бахтина и классическое видение мира[Текст] / В.Е.Хализев // Филологические науки. - 1991. - № 5.
11. Жусуева, С.К. Жол очерки - көркөм прозанын өзгөчө формасы [Текст] / С.К. Жусуева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2018. - №2. – С. 29 – 33.

Поступила в редакцию: 17.01.2024 г.

УДК:821:82.32.(575.2)(04)

Турдубаева Н.Ш.

к.ф.н., доцент Кыргыз. Нац. универ. им. Ж. Баласагына, Кыргызская Республика

ЫРЫСБЕК АБЫКАНДЫН ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫ

Изилдөөнүн предмети катары Кытай кыргыз адабиятында проза жанрында 30-жылга жакын жазууга өмүрүн арнаган Ырысбек Абыкандын аңгемелери, повесттерине чейинки чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн анализдөө менен хронологиялык ырааттуулугун сактап, 60-жылдарда Кытайдагы кыргыз прозасынын өнүгүү тарыхын аныктоо болуп саналат. Изилдөөнүн максаты Ырысбек Абыкандын кыргыз адабиятында жазган 1960-1990-жылдары чыгармаларын,

андагы көтөрүлгөн маселелер, көркөм сюжеттик деталдар, катышкан каармандар, идеялык багыттары менен 60-жылдары Кытай кыргыз адабиятына кошкон салымын белгилеп өтүү. Изилдөөнүн методдору катары жазуучунун “Ак шумкар”, “Өмүр”, “Уктабас түндөр”, “Өспөс из” аттуу чыгармалар жыйнагы, басма сөздөрдө ал жөнүндө макалалар, окуу курал түрүндө жарыяланган материалдарды пайдалануу менен белгилүү жыйынтыктарды чыгаруу. Изилдөөнүн жыйынтыктарында жазуучунун чыгармачылык жолун анализдөө аркылуу Кытай мамлекетинде жашаган аз сандуу кыргыз адабиятында 60-жылдардан бери проза жанрында өнүккөн тарыхын, андагы саясий идеялык багыттарын, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн, көтөргөн маселелерин кыскача жыйынтыктоо. Изилдөөнүн илимий баалуулугу, алгач Кыргызстанда проза жанрында эмгектенген Ырысбек Абыкандын чыгармачылык жолу хронологиялык тартипте каралып, Кытайда 60-жылдары кыргыз прозасын өнүктүрүүгө жана таанытууга жасалган багыттар менен баалуу. Изилдөөнүн практикалык мааниси кесипкөй филолог, чет өлкөлөрдө жашаган кыргыздардын тарыхын, маданиятын, адабиятын билүү керек, макаланын мазмуну филологияда окуган студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга, окурмандарга фундаменталдуу материал болот. Изилдөөнүн келечектеги сунуштары катары чет өлкөлөрдө жашаган кыргыздардын тарыхын, маданиятын, адабиятын билүүгө советтер союзунун учурундагыдай экспедициялык изилдөөлөр жүргүзүлүшү максаттуу.

Негизги сөздөр: Кытай кыргыздар; жазуучу; проза; аңгеме; повесть; каармандар; сюжет; жаратылыш; улуту.

ПРОЗАИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЫРЫСБЕКА АБЫКАНА

Предметом исследования являются рассказы, повести Ырысбека Абыкана, который почти 30 лет посвятил свою жизнь написанию прозы в китайско-кыргызской литературе, анализируя идейно-художественные особенности его произведений, сохраняя их хронологическую последовательность, это определить историю развития киргизской прозы в Китае в 60-е годы. Цель исследования - отметить произведения Ырысбека Абыкана в кыргызской литературе 1960-1990-х годов, поднятые в них проблемы, детали художественного сюжета, участвующих персонажей, идеологические ориентации, а также его вклад в китайско-кыргызскую литературу 1960-х годов. Методами исследования послужили авторские сборники произведений «Белый сокол», «Жизнь», «Бессонные ночи», «Неизгладимый след», статьи о нем в прессе, а также материалы, опубликованные в виде учебников. В результате исследования, анализируя творческий путь писателя, параллельно излагается история развития жанра проза и кыргызских писателей, проживающих в Китае с 1960-х годов, также узнаем политические идеологические ориентации, художественные особенности и поднимаемые проблемы. Научная ценность исследования состоит в том, что творческий путь Ырысбека Абыкана, впервые в Кыргызстане рассматривается в хронологическом порядке, и это ценно с точки зрения направлений развития и популяризации кыргызской прозы в Китае. в 60-е годы. Практическая значимость исследования заключается в том, что профессиональный филолог должен знать историю, культуру и литературу кыргызов, проживающих за рубежом, содержание статьи будет фундаментальным материалом для студентов-филологов, аспирантов, аспирантов и читателей. В качестве будущей рекомендации исследования целью является проведение экспедиционных исследований для изучения истории, культуры и литературы кыргызов, проживающих за рубежом, как во времена Советского Союза.

Ключевые слова: Китайский кыргыз; писатель; проза; рассказ; персонажи; сюжет; природа.

PROSE WORKS OF YRYSBEK ABYKAN

The subject of the research is the stories of Yrysbek Abykan, who for almost 30 years devoted his life to writing prose in Chinese-Kyrgyz literature, analyzing the ideological and artistic features of his works, maintaining their chronological sequence, to determine the history of the development of Kyrgyz prose in China in the 60s. The purpose of the study is to note the works of Yrysbek Abykan in Kyrgyz literature of the 1960s-1990s, the problems raised in them, details of the artistic plot, the characters involved, ideological orientations, as well as his contribution to Chinese-Kyrgyz literature of the 1960s. The research methods were the author's collections of works "White Falcon", "Life", "Sleepless Nights", and "Indelible Mark", articles about him in the press, as well as materials published in the form of textbooks. As a result of the study, analyzing the writer's creative path, the history of the development of the prose genre, and Kyrgyz writers

living in China since the 1960s is outlined in parallel; we also learn political-ideological orientations, artistic features, and the problems raised. The scientific value of the study lies in the fact that the creative path of Yrysbek Abykan, for the first time in Kyrgyzstan, is considered in chronological order, and this is valuable from the point of view of the directions of development and popularization of Kyrgyz prose in China. in the 60s. The practical significance of the study lies in the fact that a professional philologist must know the history, culture, and literature of the Kyrgyz living abroad; the content of the article will be fundamental material for philology students, graduate students, graduate students, and readers. As a future research recommendation, the goal is to conduct expeditionary research to study the history, culture, and literature of Kyrgyz living abroad, as during the Soviet Union.

Keywords: Chinese Kyrgyz; writer; prose; story; story; characters; plot; nature.

Кириш сөз. Жуңго кыргыз адабияты 50-жылдардан кийин күчүнө кирип, айрым жер-жерлерде кыргыз басмаканалары ачылып, алар менен бирге акын-жазуучулардын чыгармалары жарыяланып, кыргыз тилинде жыйнактар окурмандарга тааныла баштаган. Ошол жазуучулардын катарын толуктаган, өзгөчө, проза жанрында калемин таанткан Кытай аз сандуу улуттардын арасында даражалуу сыйлыктарга ээ болгон Ырысбек Абыкандын чыгармачылык жолу 60-жылдары башталып, кыргыз прозасында өз калеми менен таанылган чыгармачылык өнөрканасына көз салуу менен Кытай кыргыз адабиятынын 60-жылдары өнүккөн тарыхынан кабар алууга болот.

Негизги бөлүгү. Жуңго кыргыз адабиятында кара сөздүн чебери, анын ичинде аңгеме жана повесть жанрынын көрүнүктүү өкүлү, Жуңго жана аз сандуу жазуучулар коомунун туруктуу мүчөсү, “Шинжаң кыргыз адабияты” журналынын баш редакторунун орун басары Ырысбек Абыкандын чыгармачылыгына токтолуп кетүү, бул 60-жылдары Жуңго кыргыз прозасынын текчесин казак, уйгур, дунган, орус тилинде жазган чыгармалары менен таанылган жазуучу катары баамдоого болот. Ырысбек Абыкандан: “Эмне үчүн роман жанрында жазган эмессиз?” -деп сураганда, суроого маани бербей, унчукпай койчу экен [1]. Өмүрүнүн акыркы сапарына чейин аңгеме жана повесть жазуу менен чыгармачылык өнөрканасынан жаралган чыгармаларды казак, кытай, уйгур тилдерине которуп, окурмандарынын галереясын кеңейткен. Ал Жуңго кыргыз адабиятынын тарыхына 18 жаш курагында, алгач 1960-жылы “Караңгыда жазылган жазуу” аттуу туңгуч аңгемесин казак тилинде жазган. Анын казак тилинде жазышынын себеби, 60-жылдары кыргыз тилинде ачылган басмаканалар “Шинжаң эл басмасы”, “Кызылсуу гезити” басмалары бири-бири менен кошулуп, ишмердиги токтоп турган учурда, жаңыдан өсүп келе жаткан жазуучулар казакча, уйгурча жазып, ал кездеги уйгур тилинде чыккан “Тамыр”, казак тилинде чыккан “Шунгула” журналдарына жазган чыгармаларын жарыялашкан. Алардын катарына Ырысбек Абыкан кошулуп, алгач аңгемесин казак тилинде жазган. Бул алгач аңгемесин Сабыржан Турганбай уулу кыргыз тилине которуп, 1997-жылы “Өспөс из” аттуу аңгемелер жыйнагына киргизген [2]. Аталган аңгемесинде автор Америкалык баскынчыларга каршы чыккан деңиз аскери Фирдоусинин аянычтуу тагдыры аркылуу бийликтегилердин колго түшкөн аскерлерди түрмөгө алып барып камашкандагы, сурак учурунда көргөн азап-тозоктору, түрмөдөгү офицерлердин сурак жүргүзгөн бөлмөлөрү тууралуу реалисттик багытта өз көзү менен көргөндөй жазган. Эң негизгиси, аңгеменин аты “Караңгыда жазылган жазуу” деп аталып, окурмандар эмне үчүн караңгыдагы жазуу, бул эмне болушу мүмкүн деген суроону коюп, аңгемени кызыгуу менен окуй баштайт. Ал кезде жазуучу Ырысбек Абыкан 18-жашка келген учуру, себеби Текес ооданында 1942-жылы бул дүйнөгө келген. Жазуучунун балалык күндөрү айыл-кыштагында өтүп, жергиликтүү орто мектепти аяктап, 1964-жылы Шинжаң Шөйюанынын адабият факультетин бүтүрүп, Шинжаң жазуучулар коомунун органы казакча

“Шугула” журналынын редактору болгон. 1981-жылдан бери “Шинжаң кыргыз адабияты” журналынын орунбасары, башкы редактору болуп иштеп келген.

Жазуучунун алгачкы чыгармачылык жолу жогоруда 18 жашында жазган “Караңгыда жазылган жазуу” аттуу аңгемесинен башталган. Бул аңгемесинин мындай аталышынын себеби, түрмөдөгү түшкөн кубалык жигит Фирдоуси караңгыда баса албаган бөлмөгө кирип, бутунун алдында өлүктөр суналып жатып, алар көнүмүш адаттагыдай каралып, ичкеридеги бөлмөдө түрмөчүлөрдү кыйнай турган аппараттары сыяктуу сүрөттөөлөрү менен “Империалисттер адам канына тойбойт, эзилгендер эркиндик албай койбойт”, -деген кан менен жазылган жазууда экен. Көрсө, ал кезде башка улуттар дагы америкалыктардын үстөмдүгүндө калган элдердин көргөн азап-тозокторун окумандарына реалисттик планда сүрөттөп бергенин баамдоого болот. Мындай мазмундагы аңгеменин ошол кезде жарыяланышы, бул жергиликтүү элдин саясий идеологиясы болсо керек. Тагыраак айтканда, 60-жылдары Америка мамлекети бардык союздук мамлекеттерге каршы турган бирден-бир өлкө катары жашаган. Мындай америкалыктардын саясий идеологиясындагы бир көрүнүшүн сүрөттөө менен Ырысбек Абыкан окурмандар арасында дароо таанылып кетүүгө мүмкүнчүлүк болду. Бул аңгемесин улай “Бороонду”(1963), “Дарыгер кыз” же “Доктур кыз” (1964), “Нефт күжүрмөндүгү” (1975), “Ак шумкар”(1977), “Куткаруу”(1978), “Карыянын аңгемеси”, “Чечим”(1979), “Кулундар кишенейт”, “Жылдыздар эмнеге жымыңдайт”(1980), “Ашууда”(1981) аттуу аңгемелери жана 1981-жылы казак тилинде “Ак шумкар” аңгемелер жыйнагы окурмандарга сунушталат [3].

Аталган аңгемелеринин ичинен Мамбеттурду Мамбетакун “Жылдыздар эмнеге жымыңдайт” аттуу аңгемесинин сюжеттик окуяларынын өзгөчөлүгүнө көз салып, ал тууралуу “Жуңго кыргыз адабият тарыхы” аттуу окуу китебинде: “80-жылдардагы кыргыз аңгемечилигинин жаңы багытын ачты десек болот. Аңгемеде эл катары окуп, эл катары доордун адамы болсом дегенде, ак эткенден так эткен тоолук кыздын сүйгөн жигитинин каалабаганына карабай, батылдык менен баш көтөрүп, өз үмүтүн аркалап, алыскы окуу жайына жөнөп кеткенинен турган өтө жөнөкөй окуя сүрөттөлөт”, -деп жазган [4]. Бул аңгеме окурмандар тарабынан кызуу кабыл алынып, башка тилдерге да которулган. Ошону менен бирге жазуучунун аңгемелеринен социалисттик күжүрмөн жумушчунун көркөм образын “Нефть күжүрмөндүгү” аттуу аңгемесинде байкалат. Аталган аңгемеде 60-жылдардын башында Кытай мамлекетинде нефти иштетүүдө жасалган алгачкы аракеттердин биринчи кадамдары сүрөттөлөт. Кыргыз жигиттери Нурлан менен Керим өңдүү каармандар нефти чыгарууда жасаган аракеттери жана алардын ээн талаада көргөн азап-тозоктору менен бирге эмгекчи элдин образын сүрөттөө менен ошол кездеги кыргыз элинин мекенге берилген кайраттуу күжүрмөндүгүн ачып берүүгө багыттаган. Ар дайым башкаруучу өкүлдөр кытай улутунан берилет. Негизи, Жуңго кыргыз адабиятында каармандары, же кейипкери кытай улутунан болгонун себеби, бул жергиликтүү башкаруучу кытайдын саясатынын кесепети болгон. Бул аңгемесин жазуучу адегенде казак тилинде 1975-жылы жазып, кийинчирээк Сабыржан Турганбай уулу кыргыз тилинде араб жазуусунда 1997-жылы “Өчпөс издер” аттуу жыйнагында жарыяланган. Негизи, аталган жыйнак Ырысбек Абыкандын көзү өткөндөн кийин Сабыржан Турганбай колуна алып, жазуучунун аңгеме, повесттерин кыргыз тилине оодарып, араб жазуусунда окурмандарга сунуштаган. Жазуучунун 80-жылдарга чейинки жазган аңгемелери эң алгачкы жазуучу повесть катары жарыялаган “Пилдин көз жашы” аттуу чыгармасы.

Аталган чыгармасын автор 1986-жылы окурмандарга сунуш кылган. Негизи, аталган повестинин аталышы окурмандардын назарын өзүнө тартат. Окурман дароо эле, пилдин

элесин көз алдына келтирип, анан көз жашы эмне менен коштолот болду экен деген суроо менен чыгарманы окуй баштайт. Чыгарманын башталышы алыскы жолду келе жаткан жүргүнчүлөрдүн ичинен качан жетебиз деген тилек менен бирге жолубуздун чети дагы эле оюла деген ой басып келе жаткандардын санаасын тарткан элеси сүрөттөө менен повесттеги окуянын өнүгүшү башталат. Ошону менен катар жүргүнчүлөр сырттагы кыялап бара жаткан адамдарды көрүп, алардын узак жол басып, кайра караандары көрүнбөй калып, артта калган жолдогу көрүнүштөр элестүү көрсөтүлөт. Аңгыча жолдун кесилишинде бир жүк менен машина оодарылып жатканын көргөн 15ке жакын акын-жазуучалар машинадан түшүп, жөө токойду аралай жөнөшөт. Ошондо жөө баскан жүргүнчүнүн суктануусу аркылуу автор токойдогу жаратылыштын табигый кайталангыс сулуулугун окурмандарына терең таанытуу максатында лирикалык чегинүүнү аркылуу сүрөттөгөн. Ошол жаратылыштын сулуулугун алыстан агып жаткан “Лиансаң жыйаң” дарыясынын үнү коштоп турганын да автор унутта калтырбайт. Атүгүл, ошол дарыяны бойлоп басканда түрдүү дарактардын калпактар сыяктуу жалбырактары менен көлөкө берип, ал жалбырактар кагаз түрүндө колдонулуп, будда сабактарын жана дайзу ариптерин 1986-жылга чейин сактап келгендерин айтып, ошол жерге жакын бир кыштакчага жердеп отуруп калышат. Ал жердеги адамдардын бою жапыз, курсактары ток, ар бирөө коноктордун келишине кубанып, ар багыттагы божомолдорду сүйлөп беришип, ошондо токойдун ыйык туткан малы “пил” экендигин белгилеп айтышкандары автордун назарын тартат.

Повесттеги окуянын башталышы ушул токойдун ыйык жандыгы “пил” экендигин белгилеп өтүү менен башталат. Лирикалык каармандын айтуусунда “пил” тууралуу айткандары эрекче жаңылык болгондой болот. Автор окуянын башталышын мындан миллион жылдар илгери жерде ааламат болуп, жолборс, аю, пилдер жер алдында калып, алардын үстүндө жаңы мезгил келип, кыштакчада жашаган адамдар алардын үстүнөн басып жүргөнү тууралуу айтып, бирок бара-бара ал жер жашылдарга бөлөнүп, бейиштин жерине окшоп көрүнүп калганы тууралуу сүрөттөө менен повесттеги негизги Айдин абышканын образын окурмандарына алып чыгат. Аталган Айдин абышканын образы повесттеги сюжеттик-композициялык курулушун улайт. Бул образдын повестте пайда болушу окуянын уланышына шарт түзүлөт. Абышка Айдин тамекисин кайра тартып, оор улутунуп, тамекесин кайра-кайра тартып, бир нерсени күткөндөй ойдо отурат. Көрсө, Айдин абышканын жашоосунда бир уул, бир кыздуу болуп, кубанычын батпай турган чакта, кызы окууга кетип, ал эми уулу оокат таап келем деп иштеп турган чакта, кайра үйгө кайтып келе жатканда, жолборско таланып, денеси калбай, болгон бир бутунун өтүгү калып, сөөгүн энесинин жанына койдурга албай, айылдагы адамдар: “калган нерсеси, өлгөн жерде калыш керек”, -деп токойдун жем болгон жерине көмүлүп калганын эстеп, эми болсо алыста окууда жүргөн кызын ойлоп, анын окуусу качан бүтөөрүнө сар-санаа болуп, бул үйүндөн өтүп кеткен кемпирин эстеп, өлөөр алдында тумар тутуп жүргөн кызын өз ээсине тапшырып кетсем деген тилеги менен абышканын образындагы армандуу ой жүгүртүүсүн автор сүрөттөө менен окуянын бурулушун эпистолярдык формага буруп, тагыраак айтканда, пачтольончу жигит кызынан кат алып келип, анын катын алган Айдин абышка дароо айылдагы мектепке түшүп баратып, кызынын төрөлгөнүн эстеп, энеси каза болгондо ыйы токтобой, ыйлаган күндөрүн эстеп, акыры кызы унутпаганына сүйүнүп, ал катты окуй албай, мектептеги мугалимге катты окуп берүүсүн суранды. Мугалим сабагы бар экенине карабай окуп берди. Катта кыз окуусун ийгиликтүү аяктаганын, атасынын кылган жакшылыктарына ыраазы экендигин, аларды аял албай өзү чоңойтконун, эми дагы өкмөттүн буйругу менен дагы окуп калаарын уккан атасы дароо ойго түшүп, мугалимге рахматын айтып, келген жолуна түшүп, жайбаракат басып кетет. Жолдо келе жатып, балдарын эч кимге ишенбей, атүгүл,

айылдагы кошуналар: “Аял алып берели, оокатыңа жардам болот”,-деп баласы бар аялды алып келсе, аларга макул болбой: “Мага аялдын кереги жок, анын да баласы менен убара болбой эле, жалгыз эле багам”,- деп, токой чарбасына алып кетет. Ал жерге адамдар көп каттабайт, ар кандай жышалчадан тамак-аш жеп күн көрүшүп, тамак калбай калган учурда, пилдин жеп жүргөн жалбырагын көрүп, ушуну жеген пил көп жашаса, анда бизге да жегенге болот деп, балдарына үзүп келип, бышырып берет. Анын жеген балдарынын денеси ысып, ичтери өтүп, акыры токойдун жалбырактарына да көнүп, бир жылдай токойдо күн көрүшкөнүн эстеп, эми алар чоңоюп, баласы жолборско жем болуп, кызы алыста окуп, абышка тунжурап жалгыз калып, арада классташтарын эстеп, ал Гүнмиң шаарында окуп, анын “Көңтөрүштүк комитет” сабакташтары менен бирге отуруп, алар: “70-жылдык азаматтарбыз”,-дешип, 80-90-жылдары кандай болорун ал кезде эч ким биле албаганын эстеп жатып, оруп калат.

Окуянын бурулушу Айдин абышканын ооруп, кайдан-жайдан эле кызы Айшаң келип, анын көзүн ачтырып, атасынын жанына келгенин айтып, эми айылга алып түшүп кетерин, ал жерде токойлуу завод курулганын, ага иштөө үчүн окуганын айтып, атасын кубандырат. Атасы экөө ээрчишип шаарды аралай басышып, кубанышып, кызы Айшаң бир деме айткысы келип турганын атасы сезип: “Кызым бойго жеттиң, айта турган кебиң бар го?”

Атаң да, энең да мен болдум, ачык айта бер”,-деп атасы кызына кайрылат. Кызы турмушка чыга турганын билдирип, ага кытай жигити менен түшкөн сүрөтүн көрсөтүп, бетин жаап артка чегинип, отуруп калат. Атасы сүрөтүн карап: “Аты ким?”,-деп сурайт. Кызы: “Жаң Хуң”,-десе, атасы: “ханзуча”,-дейт. Мына ошондо окурман ичинен таң калат. Атасы жалгыз окутуп, аны эч нерседен кор кылбай чоңойтуп, эми эрезеге жеткенде кытай улутундагы жигитке турмушка чыгам деп турушу канчалык оор. Өзгөчө, атасынын “ханзуча” деп турган сөзүнөн байкалат. “Сага дайзу жигиттери жакпаган экен”,-деп гана сүйлөп: “Бул жигит менен кайдан тааныштың, бул өкмөттүк болуп иш алып барууга жаш го, колуңан келеби?”-деген суроолордун кызына берип туруп калат. Ошол арада кызы Айшаң ал жигит менен таанышкан мезгилин эске алат. Аны менен бирге окуп, ага ашык болуп жүрүп, акыры өкмөттүк болуп көтөрүлгөндө, аны издеп келип, минген машинасына салып, алыскы деңиз тоонун жанына алып барганы, бир убакта жамгыр төгүп, жигити коркконсуп, машинага отура калып, машинадагы арактан Айшаңга куюп, анын денесине тийип, таңды өткөрө кайтышат. Арадан убакыт өтүп, Айшаң кош бойлуу экенин билип, Жаң Хуңга айтып, экөө ал баладан кутулушат. Мына ушундай оор күнөнү өткөргөнүн Айшаң эстеп, дароо өңү кумсарып, дөңгөчкө отура калат. Атасы кызынын терең оюндагы кайгыны түшүнбөй, өңүнүн кумсарганын көрүп: “Ой, кызым, не болду? Мен ал кытай жигитине каршы эмесмин. Баары эле ошолорго чыгып жатпайбы? Макул болбогондо, кайда барам”,-деп кызынын көңүлүн көтөрүүгө астына түшө баштайт. Ошентип, кыз дагы ыраазы, бирок абышканын ою бөлүнүп, санаасы ичинде калат. Убакыт өткөндө кызы Айшаң жигити Жаң Хуңганы ээрчитип, атасына алып келет. Атасы анын жаштыгына карап, ушул сенин колуңан келеби, азыркы өкмөт деле башкаруучуларын байкабай калса керек деген күмөндүү суроолору менен бирде ачык айтып, бирде ичинен сызып, таң калып ойго батат. Атасы Айдин кызын коноктойм деп, багып жаткан чочкосун союп, аларды сыйлап турган чакта, ага күйөө баласы Жаң Хуңга: “Ушул токойдогу пилдин тиштери өтө баалуу” дейт.

Мен чоңума пилдин тишинен ала келем деп, сөз берип койдум эле. Каарманга жардам бересизби?”-деген суроону койгондо, абышка Айдин дайзунун тукуму болгондуктан, дароо ачуусу келип: “Пилдин анты болот, алар каргаса соо болбойсун, эч кандай тишти алып бербейм”,-деп жини менен кесе жооп берет. Бирок кызы Жаң Хуңга карап, ага көзүн ымдап: “Мен өзүм сүйлөшөм”,-деп ымдап коет. Акыры абышка кызын кыя албай пилдин жаңыдан

энесинин сүтүнөн чыга баштаган бала пилди кармап, анын тиштерин алып, жерге көмдүрүп салат. Мындай окуядан кийин окурман армандуу жашоонун бир өмүрү менен таанышканын билет. Эң негизгиси, жаштайынан кемпиринен ажырап, эки баласы менен калып, анын дагы бир эркек баласын жолборс жеп салып, анын бир мүчөсү гана калып, аны ошол жерге көмүп, бир кызы менен калып, ал кыз эрезеге жетип, сыртка окууга кетип, аны Айдин абышка күтүп, жалгыз кызынан үмүтү чоң болуп турган учурда, анын акыркы ишеничи да аткарылбай, кызы Айшаң кытай улутундагы жигитке турмушка чыгам деп, атасынын алдына келген болочоктогу күйөө бала болоюн деген максатта келбей, токойдогу пилдин тиштерине кызыгып келгени, акыры абышканы көндүрүп, жаш наристе пилди өлтүрүп, анын тиштерин алып кеткен сыяктуу окуялардын өнүгүшү армандуу жашоонун бир элесин берсе, экинчиден кытай элинин арамдуу ойлору ар дайым ичинде жашайт деген реалдуу көрүнүштү окурмандарына тааныта алган. Чындыгы, кытай кыргыздары өздөрү жашаган мекениндеги кытай элиндеги калыптаган арамзалык ойлору түбөлүк жашайт деген ойду күйөө баласы аркылуу көрүүгө болот. Чыгарманын мазмунундагы пилдин баласы үчүн тарткан кайгысы да өтө аянычтуу сүрөттөлөт. Өзгөчө, баласын кайда кеткенин карап, ар кайсы жерге урунуп, бак-дарактарды түрткүлөп, катуу кыйкырыкты салып, денесинин тытылганына карабай, ары-бери жүгүрүп, бетинен жаш токтобой, ыйга салган учурун жазуучу Ырысбек Абыкан ошол пилдин жанында жүргөндөй жазган. Акыры пил баласынын жыты менен көмүлгөн жерин таап, жерлерди тумшугу менен түрткүлөп ачууга аракет кылат. Көрсө, ошол пилдин баласы көмүлгөн жакын жерде Айдин абышканын кемпиринин мүрзөсү болуп, ал мүрзөнү да пил тумшугу менен түрткүлөп отуруп, көрдөгү сөөктү сыртка ар кайсы жакка ыргытып, салган экен. Чыгармадагы окуянын маңызы, бул баланын акылсыздыгы “көрдөн сөөгүндү алып чыгат”, - дегендей ойду ачып берүүгө багытталганы байкалат. Чыгарманын эпилогунда Айдин абышка пилдин тынчып калганына көз салып, артынан барып караса, баласы көмүлгөн жерди тумшугу менен түрткүлөп отуруп, жанында көмүлгөн кемпиринин көрү ачылып, сөөктөрү ар кайсы жерде чачылганын көрүп, эси-учунан танып жыгылат. Эсине келип, бирок тили күрмөктөлүп, чала жан болуп, акыры кайтыш болот. Айылдагылар чогулуп, абышка Айдин менен бирге чачылган сөөктөрдү чогултуп, кошо көмүшөт. Баягы атасынын айтканына кулак салбаган кызы күйөөдөн жок, бирок ичиндеги баласы менен кайра кайтат. Анын кайтканы кеч болот.

Ал учурда атасы да жок. Айылдагылар тосуп, атасы жашаган үйгө киргизишсе, идиш-аяктарга чаң баскан, оокаттары бир топ убакыттан бери чачылып жатканынан эле кызы Айшаң атасы Айдиндин эчак эле бул дүйнөдөн өтүп кеткенин билип: “Атамды да зарлаттым, өзүм да зарладым, пилди да зарлаттым”, - деген армандуу сөздөрү менен чыгарма жыйынтыкталат. Мындай армандуу сөздүн айтылышы кеч эле. Кыз учурунда атасынын баркына жете албады. Анын аял албай, балдарын чоңойтуп, эрезеге жеткирип, кемпиринин каарына калбай, акыр дүйнөдө күнөөлү болбой, кемпириме жооп бергидей, болуп кетсем экен, - деген тилеги орундалбады. Мындай караганда, чыгарма повесть деп айтууга болбойт. Повесттин теориялык белгилерине жооп бергидей жазылган деп айтууга болбойт.

Биринчиден, каармандары чектелүү, алар абышка Айдин, анын кызы Айшаң, күйөө баласы Жаң Хунга, токойдогу пилдер, айылдагылар жана катты окуп берген мугалим. Мындай каармандары менен аңгеменин музунуна жакын. Бирок чыгармадагы окуянын мааниси терең. Бул жагынан повестке жакын. Жазуучу Ырысбек Абыкандын “Пилдин көз жашы” аттуу чыгармасын повесть деп жазган. Бирок повесттин каармандары кеңири, окуяларынын өнүгүшү ар тараптуу сүрөттөлүшү менен айырмаланат. Ал эми бул, чыгармада абышка Айдиндин дароо оор трагедиялуу тагдыры, эркек баласынын жолборско жем болушу, кызы Айшаңды чоңойтушу, анын окууга кетиши, абышка кызын зарлап күтүшү, ортодо калың

токойдогу жалгыз жашоо, көптөн күткөн кызы кытайга турмушка чыгам деп келип айтышы, акыры чыкканы да белгисиз, бирок бойкап болуп калышы, биринчиден кутулушу, экинчисинде өзү жалгыз боюнда келиши, атасынын армандуу өлүшү сыяктуу эпизоддук окуялардан гана куралган. Кызылсуулук кыргыздар кытай элинин мүнөзүндө калыптаган арамдык, ишенимсиз кыймылдарын окурмандарына дагы бир ирет автор тааныта алган. Ошол себептен, Кытайлык кыргыздар кыздарын көпчүлүк учурларда кытай улутундагы жигиттерге турмушка бербейт. Ар дайым улуттук баалуулуктарды сактоого аракет кылышат. Жазуучу Ырысбек Абыкандын бул чыгармасы окурмандар тарабынан кызуу кабыл алынып, өзгөчө Жуңго кыргыз адабиятында биринчи жолу пилдин табияттык жаралуусундагы пилдин кектиги, анын тукумуна тийген адамды каргаса, каргышы түбөлүк калаарын ырааттуу сүрөттөп бергени менен окурмандардын терең баасына татыган. Мындай мазмундагы чыгарма, же адам менен жаратылыштын ортосунда болгон диалектикалык байланыш тууралуу реалдуу сүрөттөө, ал кезде Кытай адабиятында жаралбаганын Мамбеттурду Мамбетакун “Кара сөздүн устаты” аттуу макаласында: “Жаратылыш темасына кайрылуу 80-жылдарда Шинжаң ар улут адабиятында эле эмес, ханзу адабиятында да ачылбаган дың жер эле. Калемгер муну эрте туюп, өзүнүн узун жылдык көркөм изденүүлөрүнүн майын чыгара толгонот”, -деп жазганына караганда [1], Ырысбек Абыкан аталган повесттин жазууда Жуңго кыргыз адабиятында гана эмес, жергиликтүү Кытай адабиятына үлгү көрсөтө тургандай чыгарма жаратканын далилдейт. Чындыгында, жаратылышты кордосоң көзгө зыян дегендей, тумар катары пилдин касиетин тутуп жүргөн абышка Айдиндин кызынын кесепетинен азап чегиши, анан өлүмгө туш болушу, бул тирүүлүктүн трагедиясы десек болот. Жашынан кемпирин жоготуп, анын артынан жолборско эркек уулу жем болуп, жалгыз өзү Айшаң кызын чоңойтуп, аны окууга жиберип, кызым кайтып келсе, токойду карайт, анын жоголуп бара жаткан жерлерин жаңыртат деп тилек кылып жүрсө, тилегинин баарын кытай күйөө баласы болумуш болуп, анын тилектерин ит капкандай бир күндө жокко чыгарат. Өзгөчө, эң армандуусу канча жыл мурун дүйнөдөн өтүп кеткен кемпиринин бейитинен сөөктөрү сыртка чачылып калганы өтө кейиштүү. Көмүлгөн баласынын жытынан издеген пил тумшугу менен жерди түрткүлөп отуруп, мүрзөдөгү бейиттерди чачып, андагы көмүлгөн сөөктөрдү чачып салганы абышка Айдиндин бул дүйнөдөн өтүп кетишине себеп болот.

Акыры кызынын жаратылышка этият мамиле кылбаганынын касиети ата-тегине тийди. Бул коомчулук үчүн чоң сабак. Өзгөчө, Жуңгодо жашаган кыргыздар жергиликтүү элдин табияттык баалуулуктарын, ата-тегинин кептерин ар дайым тумар катары тутуп келишет. Алардын мекенчилдиги биздеги кыргыздарга да таасирдүү. Аталган чыгармаларын окурмандарга сунуштоо менен Ырысбек Абыкан дагы чыгармачылык өнөрканасын жайылтып, дагы изденүүнүн жолуна түшөт. 1988-жылы “Өмүр” аттуу экинчи аңгемелер жыйнагы окурмандарга таанылган учурда, Мындай эки жыйнактын автору өкмөт тарабынан колдоого алынып, ошол эле жылы “Өмүр” аттуу аңгемелер жыйнагынын негизинде мамлекеттик төртүнчү иреттик аз сандуу улуттар адабият чыгармаларын баалоодо чыгаан адабият сыйлыгына, андан-ары конкреттүү кайрадан “Пилдин көз жашы”, “Топоз минген киши” повесттери, “Гирапа толтуруу”, “Уктабас түндөр” аңгемелери адабият айдыңында көзгө көрүнгөндөн тышкары “Хан теңир кызы” аңгемеси автоном район боюнча 30 жылдык чыгармаларды баалоодо 2-даражалуу сыйлыгына татыктуу болгон. Бул дагы жазуучунун талыкпай эмгектеген жыйынтыгы экенин баса белгилеп кетүү керек. Мындай мамлекет тарабынан баалынышы, жазуучунун дагы эле чыгармачылык менен иштөөгө бел байлады. Анын жаңыча юмор-аңгеме жазууга багыт койгону да бар. Анын “Мүрзөсү жалгыз калбасын”(1994) аттуу аңгемесинен кийин, юмор аңгемелери: “Кое сал”, “Жаңы үйдө”, “Боз

туман”(1995), “Арман кууган адамдар, ай”(1995), “Ыйык тоонун уларлары” (1995) аттуу чыгармаларын жазган. 1995-жылы Шинжаң жазуучулар коомунун төрагасынын орунбасары болуп иш алып барган. 1996-жылы “Кызылсуу кыргыз басмасы” тарабынан “Уктабас түндөр” аттуу аңгемелер, повесттен түзүлгөн үчүнчү жыйнагы окурмандарга жарыяланып, аталган жыйнакка 1993-жылдары жазган аңгемелери “Аюу териси”, “Кайран айгырым”, “Бир кемпирдин тарыхы”, “Карапа толтуруу”, “Уктабас түндөр”, “Уктай албаган үйдөн чыгып кетүү керек”, “Көр казгандар өз сырын көргө ала кетти”, “Амалсыздын айласы”, “Эки жаштын купуя аңгемеси”, “Көзү ачык кетти”, “Атом түшкөндө”, “Көркү ала кетер сырлар эле” аттуу аңгемелер жана жогоруда сөз кылган “Пилдин көз жашы” аттуу повести киргизилген [5].

Аталган аңгемелиринен профессор Мамбеттурду Мамбетакун “Уктабас түндөр” аттуу аңгемеси тууралуу эң алгачкы “Өзүбүздү унутпайлы” аттуу 1994-жылы Кызылсуу кыргыз басмасы тарабынан жарыяланган макалалар жыйнагында сөз кылган. Ал макаланын аталышы “Уктабас түндөр” узарбасын” деп аталат [6,7]. Бул макалада автор “Пилдин көз жашы” повестинде жаратылыштын экологиясы бузулуп, ага жараша өмүрдүн кумары кетип жатканы сүрөттөгөн прозаик Ырысбек Абыкан бул ирет “Уктабас түндөр” аңгемесинде пенделик турмуштун экологиялык бузулушу, ага жараша өмүрдүн мааниси кетип баратканын бизге эскертти”,-деп жазганы [6-8], аталган аңгемени окуганда бир учурда бизди ата-бабаларыбыз өтө оор жашоону баштарынан кечиргенин далилдейт. Бир учурда боз үйдө жашаган ата-бабаларыбыздан келген каада-салттуу жөрөлгөлөрдүн терс жактуу көрүнүштөрү болгонун Ырысбек Абыкан окурмандарына аталган аңгемеси аркылуу айтып кеткен. Тагыраак айтканда, бир боз үйдө жети адам: кайнатасы, кайненеси, уулу, келинчеги жана үч балдары. Сыртынан караганда, баары бактылуу болуп жашагандай. Бирок, уулу менен келиндин ич ара милдеттүү жашоолору жокко эсе. Өзгөчө, эркек менен аялдын ич ара мамилери башталганда эле, терең уйкуга кетпеген кайнатасы жөтөлүп, үн чыгарып ары-бери оонаса, кемпиринин буттары ооруп, ал дагы таң аткыча онтоп чыкса, балдарынын бирөө ортолорун бөлүп жатса, кайдагы эркин жашоо эрди-катын жубайларга? Мамбеттурду Мамбетакундун баамында табигый берилген психологиялык карым-катнаш ар дайым болуп турушу керек. Ал адамга дем берип, келиндин бетине нур төгүп келет деген маңыздуу ойду Ырысбек Абыкан коомго коңгуроо какканы менен айырмалуу дейт. Бул жагы да маанилүү. Мындай кыргыздын жашоосу коомузбуздун келечегине жол тосот. Албетте, ар бир адам өз алдынча жашоодон эркиндик алыш керек. Бирок, ошол эле учурда айрым жашоонун чектелген формасы аңгеменин маңызында чагылдырылган. Ырысбек Абыкандын прозалык чыгармалары адамзат керектүү формалардан чектелип калганын унутта калтырбаган. Ошентип, Ырысбек Абыкандын жазуучулук өнөрканасы тууралуу анализ жүргүзүүдө төмөнкүдөй

Жыйынтыктар:

1. Жуңгодогу кыргыз адабиятынын тарыхында белгилүү жазуучу Ырысбек Абыкан проза жанрын тарыхын 60-жылдары толуктап, аңгеме жана повесть, юмор-аңгеме жазуу менен өз ордун тапкандыгы анык;
2. Кара сөздүн чебери Ырысбек Абыкандын чыгармаларында жергиликтүү жана чет өлкөлөрдөгү саясий өнүгүштүн айрым учурлары чагылдырылгандыгы билгиленди;
3. Прозачынын аңгемелеринде күжүрмөн социалисттик эмгекчилдердин образдары кездешет. Ырысбек Абыкан чыгармачылыгынын алгачкы кадамдарын казак жана уйгур тилинде жазуу менен баштап, “Шугула” жана “Тамыр” журналдарында жарыялоо менен баштаган. Экинчи өмүрүнүн жашоосунда айрым казак тилинде жазылган аңгемери кыргыз тилинде которулуп, окурмандарга “Өчпөс из” деген ат менен жарыяланган;

4. 80-жылдары кыргыз прозасында “Пилдин көз жашы” аттуу повестин жазуу менен пилдин табигый жаралуусундагы кекчилдик сыяктуу образын алып чыгышы жаңылык болгон;

5. Кытай улутунун терс көрүнүштөрүн аңгеме, повесттеринде окурмандарга айрым сюжеттик окуялардын өнүгүшү жана кыймыл аракеттери аркылуу учкай таанытып өткөн;

6. Кытай кыргыздарынын мекенчилдик касиеттери аңгеменин сюжеттик өнүгүшүндө жана диалогдук речтеринде байкалат. Жазуучунун стили жөнөкөй, бирок мааниси терең чыгармаларды окурмандарына сунуштаган. Бул “Уктабас түндөр” аттуу аңгемесинен окууга болот. Жазуучунун аңгемелери адамдар ортосунда түзүлгөн психологиялык кырдаалдарды чеберчилик менен бере алганын Мамбеттурду Мамбетакун белгилеп өткөндүгү айтылууда.

Адабияттар тизмеси:

1. **Мамбетакун, М.** Кара сөздүн устаты. Китепте: Өчпөс из. [Текст] / М. Мамбетакун. -Үрүмчү: Кызылсуу кыргыз, 1997. – Б. 5-7.
2. **Мамбетакун, М.** Жуңго кыргыз адабият тарыхы [Текст] / М. Мамбетакун. -Үрүмчү: Кызылсуу кыргыз, 2015.- 249 б.
3. **Абыканов, Ы.** Өчпөс из. Басмага даярдаган Сабыржан Турганбай [Текст] / Ы.Абыканов.-Үрүмчү: Шинжаң эл, 1997.- 248 б.
4. **Абыкан, Ы.** Ак Шумкар [Текст] / Ы. Абыканов. -Үрүмчү: Кызылсуу кыргыз, 1981.- 249 б.
5. **Абыкан, Ы.** Уктабас түндөр [Текст] / Ы. Абыканов. -Үрүмчү: Кызылсуу кыргыз, 1993.- 210 б.
6. **Мамбетакун, М.** Уктабас түндөр [Текст] / Мамбеттурду Мамбетакун.- Үрүмчү: Кызылсуу кыргыз, 1994.- Б. 121-130.
7. **Жусуева, С.К.** Формирования исторических очерков как литературный жанр в кыргызской литературе [Текст] / С.К. Жусуева, Б.Т. Исмаилова// Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2019. - №3. – С. 52– 57.
8. **Исмаилова, Б.Т.** Особенности формирования кыргызской литературной критики [Текст] / Б.Т. Исмаилова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2019. - №3. – С. 58 – 63.

Поступила в редакцию: 18.01.2024 г.

УДК 808.1

Укуева Б.К.

д. п.н., профессор Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

МАЧКАРАЛЫК ХАМЗА – ЧЫНГЫЗДЫН ТАЯТАСЫ (КОТОРМО)

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп негизги мазмунунда Чынгыздын эне теги тууралуу көп материалдар камтылгандыгы, тактап айтканда Нагима апанын атасы Хамза Абдулвалиевдин уруусунун келип чыгышы, алардын Мачкарадан кантип Кыргызстанга келиши, анын тууган-уруктары, балдары тууралуу кенен маалыматтар берилгендиги. Изилдөөнүн максаты – Чынгыздын апасы Нагиманын бир тууганы Шарифтин баласы Ринат Шарифович Абдулвалиевдин “Мачкаралык Хамза Чынгыздын таятасы” – изилдөө баяндамасын кыргыз окурмандарына которуу аркылуу окурмандарга жеткирүү көздөлгөндүгү. Изилдөөнүн методдору- илимий-методикалык эмгек болбогондуктан, традициялык баяндама формасында жазылган. Илимий жаңылыктар: Караколго 1887-жылы Татарстандан келген Хамза Абдулвалиев ал жерге келгенден баштап, беш магазин салгандыгы, тери заводун уюштуруп, үй куруп, өз короосунда кыргыз балдар үчүн башталгыч мектепти ачышы, бешене тер менен жасаган эмгегинин жыйынтыгында II гильдиядагы Каракол купеци болуп калышы баяндалгандыгы. Баарынан да белгилөөчү жагдай бул изилдөөнүн мазмуну жумуштун формасында биринчи жолу кыргыз окурмандарына тартууланып жаткандыгы анын актуалдуулугун жаратат. Макала илимий-методикалык эмгек болбогондуктан, традициялык баяндама формасында жазылган.